

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 3

2026

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MAQOLLARNING PRAGMATIK VA KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Orazbaev Zaman Jumabaevich

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi, Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti, mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan maqollarning pragmatik va kognitiv xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda maqollarning xalq tafakkuri, milliy dunyoqarashi hamda hayotiy tajribasini ifodalovchi til birliklari sifatidagi o'rni yoritiladi. Natijada maqollar nafaqat xalq og'zaki ijodining muhim namunasi, balki inson tafakkuri va nutq faoliyatining kognitiv hamda pragmatik mexanizmlarini ifodalovchi muhim lingvistik birlik sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: maqol, pragmatika, kognitiv tilshunoslik, konsept, milliy dunyoqarash, nutq faoliyati, xalq tafakkuri.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Оразбаев Заман Джумабаевич

Каракалпакский гуманитарный научно-исследовательский институт Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, независимый соискатель

Аннотация

В данной статье анализируются прагматические и когнитивные особенности пословиц с точки зрения современной лингвистики. В исследовании освещается роль пословиц как языковых единиц, выражающих мышление народа, национальное мировоззрение и жизненный опыт. В результате пословицы интерпретируются не только как важный образец устного народного творчества, но и как важная языковая единица, представляющая когнитивные и прагматические механизмы человеческого мышления и речевой деятельности.

Ключевые слова: пословица, прагматика, когнитивная лингвистика, концепт, национальное мировоззрение, речевая деятельность, народное мышление.

PRAGMATIC AND COGNITIVE FEATURES OF PROVERBS IN MODERN LINGUISTICS

Orazbaev Zaman Jumabaevich

Karakalpak Humanitarian Research Institute of the Karakalpakstan Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Independent Researcher

Abstract

This article analyzes the pragmatic and cognitive features of proverbs from the point of view of modern linguistics. The study highlights the role of proverbs as linguistic units expressing the thinking, national worldview, and life experience of the people. As a result, proverbs are interpreted not only as an important example of oral folk art, but also as an important linguistic unit representing the cognitive and pragmatic mechanisms of human thinking and speech activity.

Keywords: proverb, pragmatics, cognitive linguistics, concept, national worldview,

speech activity, folk thinking.

Naqıl-maqallar – hárbir millettín ózine tán turmıs-tárizi menen tıǵız baylanıslı bolıp, ásirler dawamında qáliplesip kelgen hám áwladtan-áwladqa jetip kiyatırǵan xalıq danalıǵınıń kórinisi bolıp tabıladı. Olar til arqalı sáwlelengen, xalıqtın ómirlik tájiriybesi menen bayıtılǵan danalıq sózler. Olar danalıq filosofiyalıq oy-pikirlerdiń tiykarın quraydı, insan bolmısınıń máni-mazmunın anlawǵa járdem beredi. Sonday-aq, adamlar turmısında kúndelikli júz berip turatuǵın waqıyalardı aldın-ala seziw, bolıp atırǵan hádiyselerdi túsiniw hám olardı qayta talqılap, turmısqa beyimlestiriw menen tıǵız baylanıslı. Demek, naqıl-maqallar – insandı turmısqa tayarlaytuǵın, oǵan jol-baǵdar kórsetetuǵın, tálim-tárbiya beretuǵın hám milliy filosofiyanıń mazmunın ózinde saqlap qalǵan tayar mánili til birlikleri bolıp esaplanadı.

Naqıl-maqallar haqqında qaraqalpaq til biliminde de, ádebiyattanıw tarawında da birqansha ilmiy miynetler jazılǵan. Xalıqtın filosofiyalıq oy-pikirleri, kópten jıynalǵan tájiriybesi hám turmısqa degen kózqarası naqıllar arqalı anıq kórinis tabadı. Sonıń ushın da, xalıqtın milliy dúnyaǵa kózqarasın qáliplestiriwde naqıl-maqallardıń ornı ózgeshe áhmiyetke iye. “Óz negizinde milliy tariyxıy rawajlanıw, ózine tán mentalitet, milliy realiya, milliy bolmıs, milliy stereotip, etalonlar sistemasına iye naqıl-maqallar belgili bir xalıqtın pútkil turmısı, turmıs tájiriybesi haqqında kóp maǵlıwmat beretuǵın mádeniy málimleme deregi esaplanadı” [3;187–190-b]. Sonlıqtan da, naqıl-maqal - hárqanday millettín ótmishi hám búgingi turmısın táriyiplew, salıstırıw hám úyreniwde biybaha kórkem qural wazıypasın atqaradı.

“Naqıl-maqallardıń ózine tán ishki imkaniyatlarına baylanıslı olardı úyreniw júdá qıyın, sebebi olardı bir waqıttın ózinde óz aldına logikalıq birlik sıpatında da, til qubılısı sıpatında da, qorshaǵan dúnyanı kórkem túsiniw obyektleri sıpatında da kórip shıǵıw múmkin”[1;54-b].

XX ásirdeń aqırı XXI ásirdeń baslarındagı zamanagóy shet el paremiologiyası mashqalalarına baǵıshlangan izertlewler sıpatlamalıq-analitikalıq kózqarasta alıp barıldı. Sońǵı dáwirdegi qaraqalpaq til bilimindegi naqıl-maqallardı antropocentristikalıq baǵdarda izertlewge baylanıslı alıp barılıp atırǵan jumıslar onı frazeologiya menen shegarasın anıqlawshı, folklortanıwda óz aldına orın iyelegen ilim tarawına aylandırıp, paremiyalıq birliklerdiń kommunikativlik hám pragmatikalıq potencialına itibar qaratıw zárúrligi tuwılıp atırǵanlıǵın dálilleydi.

Insan sanasında júz beretuǵın derlik barlıq tariyxıy ózgerisler, mádeniyattın rawajlanıw dárejesi hám tildin leksikalıq sistemasında anıq sáwlelenedi. Sebebi, til – xalıqtın ómir tárizi, onıń oy-pikiri hám ruwxıy baylıǵınıń aynası bolıp tabıladı. Antropologiyalıq lingvistika sol til arqalı sáwlelenetuǵın bilim hám mádeniyat máselelerine, sonday-aq hárbir tildin qorshaǵan ortalıqtı qalay kórsetetuǵınlıǵına ayrıqsha qızıǵıwshılıq bildirip, tildin jeke adam hám ulıwma pikirlew sistemasına tásirin izertleydi. Bul baǵdar antropologiyalıq lingvistikanıń baslanıw negizin quraydı.

Tildin antropologiyalıq qásiyetleri haqqındaǵı ilimiy qaraslar nemis filosofları V.fon Gumbold hám L.Vaysgerberdiń miynetlerinde keń kórinis tapqan. Mısalı, L. Vaysgerber tildin mazmunında etnikalıq tiykar bar ekenligin V. fon Gumboldtıń tildin “ishki forması” haqqındaǵı ideyalarına tiykarlanıp túsindiredi. Ol dúnyanıń lingvistikalıq kórinisi haqqında teoriyalıq kózqarastı rawajlandıradı. Bul ideyalar keyin ala amerikalı antropolog F.Boas miynetlerinde jańa baǵdar retinde qollanılp, mádeniyattı izertlewde úlken áhmiyetke iye boldı.

F.Boastın koncepciyası hárbir tildin ózine tán mádeniy-psixologiyalıq ózgeshelikleri bar ekenligin dálillep berdi. Ol hár qıylı tillerdiń tájiriybesin bir-birinen ajratıp, olardı óz mádeniy ortasında qarap túsiniw kerek ekenligin alǵa qoydı. Keyin ala, A.Wierzbicka usınıs etken semantikalıq primitivler teoriiyası menen únlesip, etnolingvistika baǵdarı payda boldı [6; 620-b]. Bul baǵdarda tillerdiń pikirlewge tási, reńlerdiń klassifikaciyası, keńislikte baǵdardı belgilew, tuwısqanlıq atamaları menen esaplaw sistemalarınıń lingvistikalıq tiykarları sıyaqlı máseleler teoriyalıq hám eksperimental jaqtan izertlene basladı.

Bul ilimiy izertlewler nátiyjesinde naqıl-maqallardıń da tildiń ayrıqsha fenomeni ekenligi anıqlandı. Olardıń sinkretikalıq tábiyatı, kommunikativlik qásiyetleri hám lingvistikalıq ózgeshelikleri kóp ǵana jergilikli hám sırt el ilimpazlarıńnıń miynetlerinde hár qıylı ilimiy paradigmalar sheńberinde tallandı. Naqıl-maqallar tutas birlik retinde yamasa onıń ayırım komponentleri boyınsha da izertlenip, túrli tiller materialları menen salıstırmalı túrde úyrenildi.

Sonday-aq, naqıl-maqallar – xalıqtıń kóp ásirlik tájiriybesi, oy-pikiri hám dúnyaǵa kózqarasınıń qısqa hám mazmunlı kórinisi bolıp tabıladı. Olarda xalıqtıń turmıs tájiriybesi, ádep-ikramlılıq, ruwxıy qádiriyatları hám filosofiyalıq oyları jámlengen. Sol sebepli, naqıl-maqallar tek til birlikleri emes, bálkim xalıqtıń mádeniy hám ruwxıy dúnyasın sáwlelendiretuǵın bahalı lingvomádeniy miyras retinde bahalanadı.

Házirgi zaman til biliminde tildi tek ǵana ishki strukturalıq sistema sıpatında emes, al onı sóylewshi insannıń dúnyanı ańlawı, ondaǵı ornı hám sociallıq-mádeniy tájiriybesi menen tıǵız baylanıslı qubılıs sıpatında talqılaw tiykarǵı baǵdarǵa aylandı. XX ásir aqırı hám XXI ásir baslarında júz bergen lingvistikalıq paradigmalarınń ózgeriwi nátiyjesinde til arqalı insannıń kúndelikli, diniy, sociallıq hám mádeniy kózqarasları qanday qurallar járdeminde bildiriliwi, sırtqı dúnya qalay súwretleniwi hám belgili bir etnikalıq yamasa sociallıq toparǵa tán baylanıs formaları qalay kórinwi máseleleri oraylıq orınǵa shıqtı. Bul process tildi insan aqlı, sanası, pikirlewi hám ruwxıy ishki dúnyası menen tıǵız baylanıslı halda úyreniwge baǵdarlanǵan antropocentrikalıq qatnastıń qalıplesiwine alıp keldi.

Antropocentrikalıq baǵdar sheńberinde til mádeniyat penen bir tutas qubılıs sıpatında qaraladı hám etnolingvistikalıq izertlewler arqalı ayırım tiller tiykarında pútkil dúnya mádeniyatın ańlaw imkaniyatı júzege keledi. Bunda tek milliy mádeniyattıń ózine tán tárepleri emes, al usı mádeniyat sheńberinde shaxstıń tutqan ornı, dúnyaqarası hám qádiriyatları da esapqa alınadı. Ásirese, naqıl-maqallardı úyreniwde ayqın kórinedi. Naqıl-maqallardıń etnolingvistikalıq ózgesheliklerin anıqlaw olardı óz ara úzliksiz baylanıslı eki tiykarǵı tárep - kognitivlik hám kommunikativlik tárepler birliginde tallawdı talap etedi. Bir tárepten, naqıl-maqallar xalıqtıń tariyxıy tájiriybesi, dúnyaqarası hám mental modelin sáwlelendiriwshi kognitiv birlik sıpatında kórinse, ekinshi tárepten, olar sóylesiw procesinde belgili bir pragmatikalıq wazıypanı atqarıwshı, tásirsheń hám ıqsham kommunikativlik qural esaplanadı. Solay etip, naqıl-maqallar til, pikirlew hám mádeniyattıń birgeliktegi ónimi sıpatında insannıń ishki ruwxıy dúnyası hám sociallıq tájiriybesin jámllestirgen siyrek ushırasatuǵın lingvokulturalogiyalıq qubılıs sıpatında kórinedi.

Házirgi zaman milliy paremiologiyalıq izertlewleriniń keyingi baǵdarlarında naqıl-maqallardı salıstırmalı hám lingvokulturologiyalıq sheńberde úyreniw ayrıqsha orın tutıp kelmekte. Bul baǵdarda dúnyanıń naqıl-maqallar arqalı bezetilgen lingvokulturalogiyalıq kórinisiniń bir jaǵınan universallıǵı, ekinshi jaǵınan hár bir etnosqa tán ózine tán ózgesheligi anıqlanadı. Yaǵnıy, naqıl-maqallar arqalı dúnyanıń ulıwma insaniy mental modelleri menen bir qatarda, belgili bir xalıqqa tán mádeniy qádiriyatlar, dúnyaǵa kózqaras hám etnikalıq identitet sáwlelendiriledi. Naqıl-maqallardıń tildegi hám sóylewdegi, sonday-aq túrli janrlı tekstlerdegi pragmatikası hám kommunikativlik xızmeti zamanagóy paremiologiyalıq izertlewlerdiń áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp tabıladı. Sońǵı miynetlerde naqıl-maqallardıń pragmatikalıq-kognitivlik aspektine, strukturalıq ózgesheliklerine hám diskurstaǵı funksional xızmetine ayrıqsha itibar qaratılmaqta.

Sh.Sh. Qalandarovtıń “Ózbek lingvomádeniy ortalıǵında xalıq naqıl-maqallarınıń evfemizaciyası”[4;138-b] atlı dissertaciyasında xalıq naqıl-maqallarınıń evfemikalıq ózgesheligi tiykarında avtor hám personajlar sóziniń óz-ara qatnas procesindegi kognitiv tiykarı, verbal ózgesheligi hám pragmatikalıq dárejesi tiykarlap berilgen. Maqallar lingvokulturologiyalıq izertlew obyektı sıpatında qaralıp, avtor hárqanday maqal da lingvokulturologiyalıq izertlew predmeti bola almaytuǵının misallar menen túsindiredi.

Kognitivlik qatnas bolsa, bul birliklerdin máni payda etiw mexanizmlerin, konseptual strukturalar menen óz ara qatnasin hám olardı qollanıwda aktivlesetuǵın mental processlerdi anıqlaw imkaniyatın beredi. Nátiyjede, turaqlı dizbeklerdi kognitivlik qatnas tiykarında úyreniw tek teoriyalıq lingvistika ushın ǵana emes, al ámeliy tarawlar - awdarma, til oqıtıw, tekst analizi, diskursivlik izertlewler ushın da áhmiyetli ilimiy tiykar bolıp xızmet etedi. Usı mánide joqarıda kórsetip ótilgen wazıypalardıń izbe-iz ámelge asırılıwı turaqlı dizbeklerdin kognitivlik statusın belgilew, olardıń lingvokulturalogiyalıq mánisin ashıw hám ózbek til biliminde jańa ilimiy nátiyjelerge erisiw imkaniyatın jaratadı. Til bilimi kózqarasınan naqıl-maqallar óziniń ıqshamlıǵı, ırǵaqlı dúzilisi hám kóbinese, metaforalıq xarakteri menen ajralıp turadı. Olardı teoriyalıq úyreniw, dáslep, naqıl-maqal túsiniǵiniń anıq anıqlamasın belgilewden baslanadı. Bul másele tilshi ilimpazlar arasında uzaq jıllar dawamında tartıslarǵa sebep bolıp kelgen. Ayırım alımlar naqıl-maqallardı didaktikalıq maqsetke iye bolǵan turaqlı frazeologiyalıq birlikler sıpatında talqılaǵan bolsa, basqaları olardı xalıq awızeki dóretiwshiligine tán, jámáátlik danıshpanlıqtı sáwlelendiretuǵın dástúriy sóylew formulaları dep esaplaydı. Solay etip, naqıl-maqallar til, oy-pikir hám mádeniyattıń óz ara tıǵız baylanıslılıǵın kórsetetuǵın quramalı hám kóp qatlamlı qubılıs bolıp, olardı ilimiy jaqtan izertlew tek ǵana til bilimi emes, al ulıwma insan hám jámiyet haqqındaǵı bilimlerdi bayıtıwǵa xızmet etedi.

Tilshi ilimpaz V.V.Petrovtıń til haqqındaǵı tómendegi tezisi lingvopragmatikanıń baslanǵısh izertlew shegarasın anıqlaw ushın lingvistikalıq tiykar bola aladı: «Insan qanday da bir tilge tán semantikalıq bilimlersiz sóylewi yamasa anlawı múmkin emes biraq, sol tilge tán semantikalıq bilimler iyesi bolıwdıń ózi sol tilde sóylew hám anlaw ushın jeterli boladı degeni emes, máselen, muzikalı piesa mazmunın biliw onıń atqarıwshısı ushın jeterli bolmaydı, bunıń ushın, eń tiykarǵısı, atqarıw sheberligi, qábiliyetine de iye bolıwı kerek»[5;474-b] Biziń pikirimizshe, sóylew hám anlaw procesi de tap usınday. Sonın ushın, durıs hám anıq sóylew ushın hámmege túsiniqli bolǵan semantikalıq bilimlerdin ózin biliw menen shegaralanıw jeterli emes, sóylew ham pikirdi durıs jetkere alıw ushın individual strategiya sheberligine de iye bolıw kerek. Juwmaqlap aytqanda, naqıl-maqallar xalıqtıń kóp ásirlik turmıslıq tájiriyesini, oy-pikiri hám milliy kózqarasın ózinde jámlegen áhmiyetli til birliklerinen biri bolıp esaplanadı. Olar tek ǵana xalıq awızeki dóretiwshiliginiń kórkem úlǵısı emes, al sóylew procesinde máni jetkeriw, pikirdi qısqa hám tásirsheń bildiriw sıyaqlı pragmatikalıq wazıypalardı da atqaradı. Sonıń menen birge, naqıl-maqallar insan oy-pikirinde qalıplesken bilimler, kózqaraslar hám konseptual kózqaraslardıń anlatpası sıpatında kognitivlik jaqtan da úlken áhmiyetke iye. Demek, naqıl-maqallardı pragmatikalıq hám kognitivlik kózqarastan úyreniw til hám oylaw arasındaǵı úzliksiz baylanıstı ashıp beriw, sonday-aq, xalıqtıń mentaliteti hám mádeniy qádiriyatların tereńirek anlaw imkaniyatın jaratadı.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Гафарова А.С. Пословицы VS поговорки // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2017. - № 11(77): в 3-х ч. - Ч. 2. - С-54
2. Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі: монография. - Астана, 2013. - 160 б.
3. Қызырова Ә. Мақал-мәтел-лингвомәдени бірліктер. –Алматы: ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2008. №8. Б.187–190
4. Qalandarov Sh.Sh. O‘zbek lingvomadaniy muhitida xalq maqollari evfemizatsiyasi: Filol. fan. bo‘yicha fals. d-ri (PhD) diss... – Qo‘qon, 2019. - B. 138.
5. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. - М.,1985. - С.474.
6. Боас Франц Ури : / Д. М. Бондаренко // «Банкетная кампания» 1904 — Большой Иргиз. — М. : Большая российская энциклопедия, 2005. — С. 620.